

१४. दिल्लीची सुलतानशाही, विजयनगर आणि बहमनी राज्य

- १४.१ भारतातील राजकीय स्थिती
- १४.२ अरब आणि तुर्कांचे आक्रमण
- १४.३ अलाउद्दीन खल्जी आणि देवगिरीचे यादव
- १४.४ व्यापार आणि वाणिज्य
- १४.५ शहरीकरण
- १४.६ कला, स्थापत्य, साहित्य, समाजजीवन
- १४.७ विजयनगर साम्राज्य
- १४.८ बहमनी राज्य

भारताच्या इतिहासामध्ये प्राचीन कालखंडाचे मध्ययुगात झालेले संक्रमण हे विविध क्षेत्रातील बदलांमध्ये प्रतिबिंबित झालेले दिसते. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक अशा सर्व क्षेत्रांत हे संक्रमण घडून आले.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

एखादे युग ठरावीक काळी संपले आणि दुसऱ्या युगाची सुरुवात झाली, असे प्रत्यक्षात घडत नाही. नवे युग सुरू झाले तरी जुन्या युगाच्या काही परंपरा अस्तित्वात राहतात आणि त्याबरोबरीने नवीन परंपरा उदयाला येत असतात. त्यानुसार इतिहासात कालखंडाची कल्पना मांडली जाते. परंतु एखाद्या युगाची सुरुवात आणि त्याचा अंत अशी विभागणी त्यांतील स्थलकालाच्या बदलणाऱ्या संदर्भांमुळे करणे कठीण जाते.

१४.१ भारतातील राजकीय स्थिती

प्राचीन कालखंडातील काही राजघराणी मध्ययुगीन कालखंडातही अस्तित्वात राहिली व त्याचबरोबर नवीन सत्तांचा उदय देखील झाला. दक्षिण भारतातील चोळ राज्याचे रूपांतर मध्ययुगीन कालखंडात साम्राज्यात झाले होते. पांड्य, पल्लव इत्यादी सत्तांचा पराभव करून 'विजयालय' नावाच्या राजाच्या कारकिर्दीपासून चोळांची

सत्ता अधिक विस्तारीत झाली. कालांतराने त्याचे रूपांतर एका साम्राज्यात झाले. हर्षवर्धनाच्या साम्राज्याच्या ऱ्हासानंतर उत्तर भारतात अनेक छोट्या मोठ्या राज्यांचा उदय झाला होता. या राज्यांमध्ये सतत सत्तासंघर्ष सुरू होता. परंतु या कालखंडात उत्तर भारतात एकछत्री साम्राज्य निर्माण झाले नाही. तेराव्या शतकात भारताच्या या राजकीय स्थितीचा फायदा तुर्की आक्रमकांनी घेतला. त्यावेळी राजस्थानचे चौहान, कनोजचे प्रतिहार आणि गढवाल (राठोड), बुंदेलखंडाचे चंदेल, माळव्यातील परमार, गोरखपूरचे कलचुरी, त्रिपुरीचे कलचुरी (मध्य प्रदेश), गुजरातमधील चालुक्य (सोळंकी), बंगालमधील पाल अशी अनेक राजघराणी अस्तित्वात होती. त्यांनी तुर्कांच्या आक्रमणाचा प्रतिकार केला. परंतु आपापसातील संघर्षांमुळे त्यांचा परकीय आक्रमकांपुढे निभाव लागला नाही.

१४.२ अरब आणि तुर्कांचे आक्रमण

उमायद घराण्यातील मुहम्मद बिन कासिम याने इ.स.७१२ साली सिंधवर आक्रमण केले. त्याने सिंधपासून मुलतानपर्यंतचा सर्व प्रदेश जिंकून घेतला. मुहम्मद-बिन-कासीमच्या नंतर भारतातील अरबांची सत्ता स्थिर राहिली नाही.

भारतात इस्लामची सत्ता तुर्कांनी रुजवली. त्यांनी भारतावर अनेक आक्रमणे केली. भारतातील कोणतीही सत्ता या आक्रमणांचा यशस्वी प्रतिकार करू शकली नाही. तुर्कांनी भारतातील प्रचंड संपत्ती लुटून नेली. अनेक राज्ये नष्ट केली व इस्लामी सत्ता स्थापन केली.

अफगाणिस्तानमधील गझनीच्या राज्याचा सुलतान सबक्तगीन याने अकराव्या शतकात पंजाबच्या जयपाल राजावर हल्ला केला. हे राज्य हिंदुकुश पर्वतापासून ते चिनाब नदीपर्यंत होते. सबक्तगीनच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र महमूद हा गझनीचा सुलतान बनला. संपत्तीची लूट करणे आणि इस्लाम धर्माचा प्रसार करणे या उद्देशाने त्याने भारतावर एकूण १७ स्वाऱ्या (इसवी सन १००१ ते १०१८) केल्या.

खैबरखिंड

अधिक माहितीसाठी : अफगाणिस्तानातून पाकिस्तानात प्रवेश करण्यासाठी हिंदुकुश पर्वत ओलांडून यावा लागतो. हा मार्ग खैबर खिंडीतून जातो. ही खिंड भारताच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. प्राचीन काळी भारताचा मध्य आशियाशी चालणारा व्यापार या खिंडीमार्गे चाले. पर्शियाचा सम्राट दार्युश याच्यानंतर सिकंदर याच मार्गाने भारतात आला. मध्ययुगात गझनीचा

महमूद, बाबर, नादिरशाह, अहमदशाह अब्दाली इत्यादींच्या भारतावरील स्वाऱ्या याच मार्गाने झाल्या. विसाव्या शतकात ब्रिटिशांनी रेल्वेमार्ग बांधला. त्या मार्गाचे शेवटचे स्थानक पाकिस्तानातील पेशावर शहराच्या जवळ असलेले जामरूद हे होते. जामरूदपासून खैबर खिंडीच्या चढणीला सुरुवात होते. हा मार्ग सुमारे ५२ कि.मी. चा आहे. त्यावर ३४ बोगदे व लहानमोठे ९२ पूल आहेत.

गझनीच्या महमूदनंतर भारतावर मुहम्मद घुरीच्या आक्रमणांची मालिका सुरू झाली. तो अत्यंत महत्त्वाकांक्षी होता. भारताची संपत्ती लुटण्याबरोबरच भारतात आपले राज्य स्थापन करणे हा त्याचा मुख्य उद्देश होता. राजपूत राजा पृथ्वीराज चौहान याने त्याचा प्रतिकार केला. त्या दोघांमध्ये दोन युद्धे झाली. त्याला 'तराईची युद्धे' म्हणतात. दुसऱ्या तराईच्या युद्धात पृथ्वीराज चौहानचा पराभव झाला. त्या पराभवानंतर राजपुतांना एकत्र करू शकणारे प्रभावी व्यक्तिमत्व राहिले नाही. मुहम्मद घुरीने सिंधपासून बंगालपर्यंत तुर्की

साम्राज्य निर्माण करण्यात यश मिळवले. एकीचा अभाव, विखुरलेल्या सत्ता, राष्ट्रभावनेचा अभाव, खड्या सैन्याची कमतरता, तुर्कांची कुटील राजनीती आणि युद्धामधील आक्रमकता या कारणांमुळे भारतातील राज्यांना तुर्की आक्रमणासमोर माघार घ्यावी लागली.

मुहम्मद घुरीने गुलाम असलेल्या कुतुबुद्दीन ऐबक याला दिल्ली आणि आजूबाजूचा प्रदेश दिला. मुहम्मद घुरीच्या मृत्यूनंतर कुतुबुद्दीन ऐबक दिल्लीचा पहिला सुलतान झाला. हाच गुलाम घराण्याचा संस्थापक होय.

१४.३ अल्लाउद्दीन खल्जी आणि देवगिरीचे यादव

कुतुबुद्दीन ऐबकानंतर अल्लतमश हा दिल्लीच्या गादीवर आला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याची मुलगी रझिया दिल्लीची सुलतान झाली. अल्लतमशने रझियाला बालपणापासूनच राज्यकारभाराचे शिक्षण दिले होते. ती कर्तबगार, पराक्रमी आणि प्रजाहितदक्ष होती. प्रसंगी ती लष्करी मोहिमांचे नेतृत्व करत असे. दिल्लीच्या गादीवर आलेली ती पहिली आणि एकमेव स्त्री होय. रझियानंतर दिल्लीच्या गादीवर आलेला महत्त्वाचा सुलतान बल्बन होता.

गुलाम वंशाचा अस्त झाल्यावर खल्जी वंशाचा उदय झाला. अल्लाउद्दीन खल्जीने देवगिरीच्या यादवांवर आक्रमण केले व प्रचंड संपत्ती हस्तगत केली.

दक्षिणेतील देवगिरी हे संपन्न शहर होते. देवगिरीवर रामदेवराय यादव हा राजा राज्य करत होता. अल्लाउद्दीनने देवगिरीवर अचानक इ.स.१२९६ मध्ये हल्ला चढवला. अचानक झालेल्या आक्रमणापासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी रामदेवरायाने देवगिरीच्या (दौलताबाद) किल्ल्यात आश्रय घेतला. अल्लाउद्दीनने किल्ल्याला वेढा घातला. शहरात लुटालूट केली. किल्ल्यातील धान्यसाठा संपत आला होता. रामदेवरायाला अखेर त्याच्याशी तह करावा लागला. अल्लाउद्दीनचा विजय झाला आणि रामदेवरायाकडून त्याला देवगिरीच्या आसपासचा प्रदेश आणि प्रचंड द्रव्य मिळाले.

इ.स.१३१२ च्या सुमारास अल्लाउद्दीनने आपला मोर्चा पुन्हा दक्षिणेकडे वळवला. पुढील काळात देवगिरीचा राज्यकर्ता रामदेवराय याने अल्लाउद्दीनला खंडणी देण्याचे बंद करताच त्याने आपला सरदार मलिक काफूर याला दक्षिणेकडे रवाना केले. अल्लाउद्दीनच्या या दक्षिण स्वारीला राजकीय आणि आर्थिक कारणे होती. देवगिरीचा बंदोबस्त करून आर्थिक प्रश्न सोडवण्यासाठी संपत्ती गोळा करणे, हे महत्त्वाचे कारण होते. तसेच आपल्या राज्यविस्तारासाठी अल्लाउद्दीनने सैन्यसंख्या वाढवली होती. मोठ्या संख्येने कायमस्वरूपी खडे सैन्य उभारणारा अल्लाउद्दीन हा पहिला सुलतान होता. बाजारभाव नियंत्रणासाठी त्याने काही नव्या आर्थिक सुधारणा राबवल्या होत्या. त्यामुळे राज्याच्या

खजिन्यावर ताण पडत होता. सैन्य व सेनाधिकारी यांना नव्या मोहिमेमध्ये गुंतवणे आवश्यक होते. या सर्व गोष्टी त्याच्या दक्षिणेकडील स्वारीस कारणीभूत ठरल्या.

खल्जी घराण्यानंतर दिल्लीवर तुघलक घराण्याने राज्य केले. त्या घराण्यातील मुहम्मद बिन तुघलकची कारकीर्द महत्त्वाची ठरली. राजधानीचे स्थलांतर आणि चलन व्यवस्थेतील बदल या मुख्य गोष्टी त्याच्या अपयशाला कारणीभूत ठरल्या. तांब्याची नाणी पाडणारा तो पहिला सुलतान होता. दिल्लीवरून देवगिरीला राजधानीचे स्थलांतर करण्याचे त्याने ठरवले. राज्याच्या सोईच्या दृष्टीने राजधानीचे ठिकाण बदलणे चुकीचे ठरत नाही, परंतु मुहम्मद तुघलकाचा हा निर्णय चुकीचा ठरला. दळणवळणाचा अभाव, व्यापाराची हानी, जनतेची नाखुशी या सर्व कारणांमुळे या निर्णयाला अपयश मिळाले व त्याने आपली राजधानी देवगिरीहून पुन्हा दिल्लीला हलवली. सुलतानाची व राज्याची प्रतिष्ठा यामुळे खालावली.

तैमूर या मध्य आशियातील मंगोल* सत्ताधीशाने नासरूद्दीन महमूद याच्या काळात भारतावर स्वारी केली आणि तुघलक घराणे संपुष्टात आले. त्याच्या दिल्लीतील अनुपस्थितीत मुघलांनी स्वारी करून पंजाब जिंकला व ते दिल्लीपर्यंत येऊन पोचले.

*भारतातील मुघल राज्यकर्ते स्वतःला मध्य आशियातील मंगोल राज्यकर्त्यांचे वंशज समजत असत.

या काळात दक्षिणेत एक महत्त्वाची घटना घडली. मुहम्मद तुघलकाला दक्षिणेत आपले साम्राज्य उभारण्यात यश आले नाही. परंतु त्याच्याच काळात दक्षिणेत दोन नवी राज्ये उदयाला आली होती. ती म्हणजे विजयनगर आणि बहमनी ही राज्ये. विजयनगरची स्थापना होऊन सुलतानशाहीच्या विरोधात एक प्रबळ राज्य उदयास आले होते.

तुघलकानंतर दिल्लीच्या गादीवर सय्यद घराण्याची सत्ता होती. सय्यद घराण्यानंतर लोदी घराण्याची सत्ता स्थापन झाली. इब्राहीम लोदी हा शेवटचा सुलतान ठरला. त्याच्या स्वभावदोषामुळे त्याला अनेक शत्रू निर्माण झाले. अफगाण सरदारही त्याचे विरोधक बनले. पंजाबचा सुभेदार दौलतखान लोदी काबूल-कंदहारचा

सत्ताधीश बाबर यास इब्राहीम लोदीविरुद्ध पाचारण केले. स.स.१५२६ मध्ये बाबराने इब्राहीम लोदीचा पानिपतच्या पहिल्या लढाईत पराभव केला आणि त्याचबरोबर सुलतानशाहीचा शेवट झाला आणि भारतात मुघलांची सत्ता सुरू झाली.

१४.४ व्यापार आणि वाणिज्य

सुलतान राजवटीत शेती हाच बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय होता. शेतीचे उत्पन्न व त्यावरील महसूल हेच प्रमुख राज्याच्या उत्पादनाचे साधन होते. त्याबरोबर या काळात कापड उद्योग खूप मोठ्या प्रमाणावर चालू होता. दिल्ली, आग्रा, लाहोर, मुलतान, बनारस, पाटणा, खंबायत, बुन्हाणपूर, देवगिरी ही त्या काळातील कापड उद्योगाची प्रमुख केंद्रे होती. सुती कापडाची निर्यात बंगाल व गुजरातमधून मोठ्या प्रमाणात होत असे. त्यात मलमल, तागाचे कापड, सॅटीन व किनखाप (जरीचे कापड) यांचा समावेश असे.

या काळात कापड रंगवण्याच्या उद्योगास महत्त्व आले होते. गोवळकोंडा, अहमदाबाद, ढाका इत्यादी ठिकाणी या उद्योगांची केंद्रे होती. धातू उद्योग, साखर उद्योग, चर्मोद्योग असे विविध प्रकारचे उद्योगधंदे त्या वेळी चालत असत. या काळात भारतात कागदाचे उत्पादन होऊ लागले. चिंध्या व झाडाची साल यांपासून कागद तयार केला जात असे. काश्मीर, सियालकोट, दिल्ली, गया, बिहार, बंगाल व गुजरात या प्रदेशांत कागद निर्मितीचा उद्योग चालत असे.

सुलतान राजवटीत भारताच्या अंतर्गत व्यापाराची वाढ झाली. आठवड्याचा बाजार व मंडई यामधून स्थानिक व्यापार चालत असे. व्यापारी मालाची मोठी उलाढाल होत असल्याकारणाने व्यापारी पेठांचा उदय झाला. दिल्ली, मुलतान, जौनपूर, बनारस, आग्रा, पाटणा या व्यापारी पेठांतून भारतीय तसेच परकीय व्यापारी माल उचलत असत. तो खुष्कीच्या किंवा नद्यांच्या मार्गाने बंदरापर्यंत नेत असत. तेथून तो इराण, अरबस्तान, चीन इत्यादी देशांकडे समुद्री मार्गाने जात असे. यामध्ये प्रामुख्याने सुती कापड, मलमल, रंगीत कापड, सुंगधी तेल, नीळ, साखर, कापूस, आले, सुंठ इत्यादी वस्तूंचा समावेश असे. भारतात घोड्यांची आयात केली जाई. ती इराक, तुर्कस्तान, इराण

या प्रदेशांमधून होत असे. मक्का आणि एडन येथून पोवळे, पारा, शिसे, तुरटी, केशर, सोने व चांदी हे धातू यांची आयात केली जाई.

ही माहिती तुम्हांला नक्की आवडेल:

अमीर खुसरौ हा फारसी भाषेत रचना करणारा प्रख्यात कवी व विद्वान होता. दिल्लीच्या राजदरबारात बल्बन या सुलतानाच्या राजवटीत राजकवी म्हणून त्याचे आयुष्य व्यतीत झाले. त्याच्या लिखाणातून त्याने ढाक्याच्या मलमलीचे वर्णन केले आहे. तो म्हणतो, “...मलमल इतकी तलम असते की शंभर हात मलमल डोक्याला गुंडाळली तरी त्यातून डोईचे केस दिसून येतात.” इतकी तलम असली तरी तिच्या मजबुतीचे वर्णन देखील तो पुढील शब्दांत करतो, “शंभर हात लांबीची मलमल सुईच्या छिद्रातून आरपार जाऊ शकते. पण त्याच सुईने त्या मलमलीस छिद्र पाडता येत नाही.” तत्कालीन कारागिरी व कापड उद्योग केवढ्या परमोच्च बिंदूस पोचला होता, हे यावरून स्पष्ट होते.

सुलतानशाहीच्या काळात चलन व्यवस्थेत मूलगामी बदल घडून आले. नाण्यांवर आता देवी-देवतांच्या प्रतिमेऐवजी खलिफांची व सुलतानांची नावे कोरली जाऊ लागली. नाणे पाडण्याचे वर्ष, टांकसाळीचे ठिकाण इत्यादी तपशीलही अरेबिक लिपीमध्ये कोरले जाऊ लागले. नाण्यांच्या वजनासाठी ‘तोळा’ हे प्रमाण प्रचलित झाले.

मुहम्मद बिन तुघलकाची नाणी

सहज जाता जाता : सुलतान राजवटीत आर्थिक क्षेत्रात काही प्रयोग केले गेले. अल्लाउद्दीन खल्जीने बाजारावर प्रशासकीय नियंत्रण आणण्याचा प्रयोग केला होता. या प्रयोगात बाजारातील धान्य, भाजीपाला, फळे, नित्योपयोगी वस्तू तसेच गुलाम, घोडे इत्यादींचे भाव निश्चित केले गेले. त्याच किमतीत व्यापाऱ्यांना वस्तू विकण्याची सक्ती केली गेली. दुष्काळाच्या काळात नियंत्रित दरात वस्तू बाजारात उपलब्ध करून देण्याचे काम सरकार करत असे. त्यासाठी शेतकऱ्यांना व व्यापाऱ्यांना गरजेपुरते धान्य ठेवून उरलेले सर्व धान्य सरकारला कमी दरात विकावे लागे. या प्रयोगात शेतकरी वर्गाची सर्वात जास्त पिळवणूक होऊ लागली.

१४.५ शहरीकरण

शहरांचा उदय आणि अस्त तेथील राजकीय आणि सांस्कृतिक घडामोडींवर अवलंबून असतो. शहरीकरणाची प्रक्रिया ही विशेषतः राजकीय आणि आर्थिक विकासाशी जोडली जाते. राज्यकर्त्यांची शहर वसवण्यात व त्याच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका असते. इब्न खल्दून या अरब इतिहासकाराच्या मते, राज्यकर्त्यांच्या धोरणातून व्यापाराला चालना मिळत असते. काही शहरांना प्रशासनाचे केंद्र किंवा तेथील मागणी असलेल्या उत्पादनामुळे महत्त्व प्राप्त होते.

सुलतानशाहीच्या काळात शहरीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली. तेराव्या शतकाच्या अखेरीस दिल्ली ही सुलतानांची राजधानी म्हणून आकारास येऊ लागली. खल्जी घराण्यातील अल्लाउद्दीन खल्जीने 'सिरी' हे शहर उभारले. तुघलक घराण्यातील सुलतानांनी 'तुघलकाबाद', 'जहाँपन्हा' आणि 'फिरोजाबाद' ही तीन शहरे वसवली. सय्यद आणि लोदी घराण्यातील सुलतानांनी आग्रा शहरास आपली राजधानी बनवले. या काळात अनेक छोटी-मोठी राजघराणी होती आणि त्यांच्या राजधान्यांचे स्वरूप देखील छोट्या-मोठ्या शहरांसारखेच होते. व्यापार आणि दळणवळणाची साधने वाढत गेली, त्यातून शहरांचा विकास होत गेला.

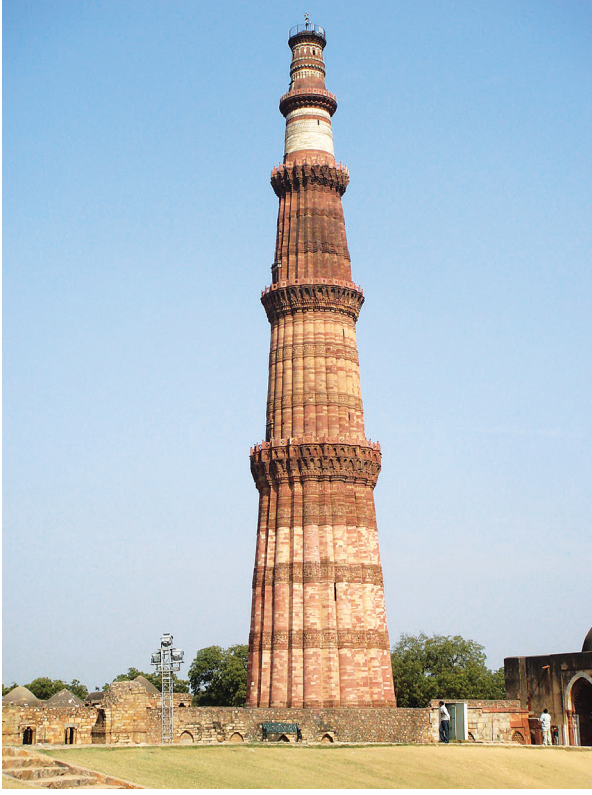
१४.६ कला, स्थापत्य, साहित्य, समाजजीवन

सुलतानी राजवटीचे राजकीय जीवनावर जसे परिणाम झाले, तसेच धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर देखील झाले. भारतीय कलेच्या क्षेत्रात काही नवीन पैलूंची भर पडली. उदा., रझिया सुलतान संगीतकार व गायकांना बक्षिसे देऊन प्रोत्साहित करत असे. बल्बन हा स्वतः एक संगीतकार होता. त्याने इराणी संगीत आणि भारतीय संगीत यांच्या संयोगातून अनेक नवीन रागांची निर्मिती केली होती. बल्बनच्या दरबारात अमीर खुसरौ व अमीर खास यांसारखे अनेक प्रसिद्ध कवी आणि संगीतकार होते.

सुफी संतांचा संगीतकलेच्या विकासामध्ये मोठा वाटा होता. ख्वाजा मोईनुद्दीन चिश्ती यांचे अनुयायी दिल्ली दरबारात रोज संध्याकाळी कव्वालीचा कार्यक्रम करत असत. कव्वाली हा संगीतातील प्रकार त्यावेळी बराच लोकप्रिय होता. जौनपूरचा हुसेनशहा शारुखी याने ख्याल गायकी विकसित करून संगीतात मोठे योगदान दिले.

इस्लामी राज्यकर्त्यांनी भव्य मशिदी, दर्गे व कबरी यांची निर्मिती केली. इराणी स्थापत्य आणि भारतीय स्थापत्य यांचा मनोहर संगम त्यांच्या स्थापत्यशैलीत दिसून येतो. इस्लामी शैलीच्या इमारती बांधणारा कुतुबुद्दीन ऐबक हा पहिला शासक होता. त्याने विजयाचे स्मारक म्हणून 'कुव्वत-इ-इस्लाम' ही मशीद दिल्ली येथे बांधली. मेहरौली येथील 'कुतुबमिनार' हे भारतीय इस्लामी स्थापत्याचे सुप्रसिद्ध उदाहरण आहे. कुतुबुद्दीन ऐबक याच्या काळात कुतुबमिनारचे बांधकाम सुरू झाले आणि अलतमशच्या काळात ते पूर्ण झाले. नंतरच्या काळात कुतुबमिनारच्या परिसरात अनेक इमारती बांधल्या गेल्या. त्यांमध्ये व अल्लाउद्दीन खल्जीने अलाई दरवाजा व जमाअलखान मशीद या इमारतींचा समावेश आहे. फिरोजशाह तुघलकाने दिल्ली शहरात 'फतहाबाद' आणि 'हिसार-इ-फीरुझ' नावाच्या इमारती बांधल्या. त्याने अनेक किल्ले, पूल, धर्मशाळा, कालवे बांधले. तुघलक घराण्यातील सुलतानांनी बांधलेल्या इमारती भव्य पण साध्या होत्या.

दिल्लीच्या सुलतानांनी साहित्य निर्मितीस उत्तेजन दिले. अरबांच्या काळात आणि सुलतानांच्या कारकिर्दीत

कुतुबमिनार

अनेक व्यवहारोपयोगी संस्कृत ग्रंथांचे फारसी भाषेत अनुवाद झाले. गझनीचा महमूद याच्या काळात भारतात आलेल्या अल्बेरूनीने संस्कृत भाषेचा अभ्यास करून अनेक ग्रंथांचे अरबी भाषेत भाषांतर केले. सुलतानांच्या दरबारात साहित्यिक, कवी यांना उदार आश्रय मिळत होता. सीरिया, अरबस्तान, इराण इत्यादी देशातून अनेक विद्वान भारतात येत. त्यांनाही सुलतानांच्या दरबारात आश्रय मिळे. कोशशास्त्र या ग्रंथाचे भाषांतर 'तुली' या कोशकाराने केले. सुलतानशाहीच्या काळात अनेक इतिहासकार होऊन गेले. त्यांपैकी हसन निझामी, झियाउद्दीन बरनी, अफीफ याह्या ही प्रसिद्ध नावे आहेत. या काळात फारसी, अरबी व तुर्की या भाषांच्या एकत्रीकरणातून उर्दू ही नवी भाषा दक्षिण भारतात उदयास आली.

सुलतानशाहीच्या काळात मुसलमानी समाज तुर्क, उलेमा, मुघल, अरब व भारतीय मुसलमान अशा अनेक घटकांचा बनला होता. बहुतेक सुलतान तुर्क व पठाण होते. अमीर उमरावांचा एक स्वतंत्र वर्ग निर्माण झाला. या काळात मक्तबा (प्राथमिक शाळा) आणि मदरसे यांची स्थापना झाली.

१४.७ विजयनगर साम्राज्य

तेराव्या शतकाच्या अखेरीस दिल्लीचा सुलतान अल्लाउद्दीन खल्जी याच्या आक्रमणांमुळे दक्षिणेतील स्थानिक राजसत्तांची आर्थिक घडी मोडकळीस येऊ लागली. त्या काळात हरिहर व बुक्क यांनी 'विजयनगर' या नवीन राज्याची स्थापना इसवी सन १३३६ मध्ये केली. राजा कृष्णदेवराय याच्या कारकिर्दीत विजयनगरच्या राज्याचा विस्तार झाला आणि त्याचे साम्राज्य पश्चिमेस दक्षिण कोकणापासून पूर्वेस विशाखापट्टणपर्यंत आणि उत्तरेस कृष्णा नदीपासून दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत पसरले. त्याचा 'आमुक्तमाल्यदा' हा ग्रंथ राजनीतिविषयी आहे.

कृष्णदेवराय

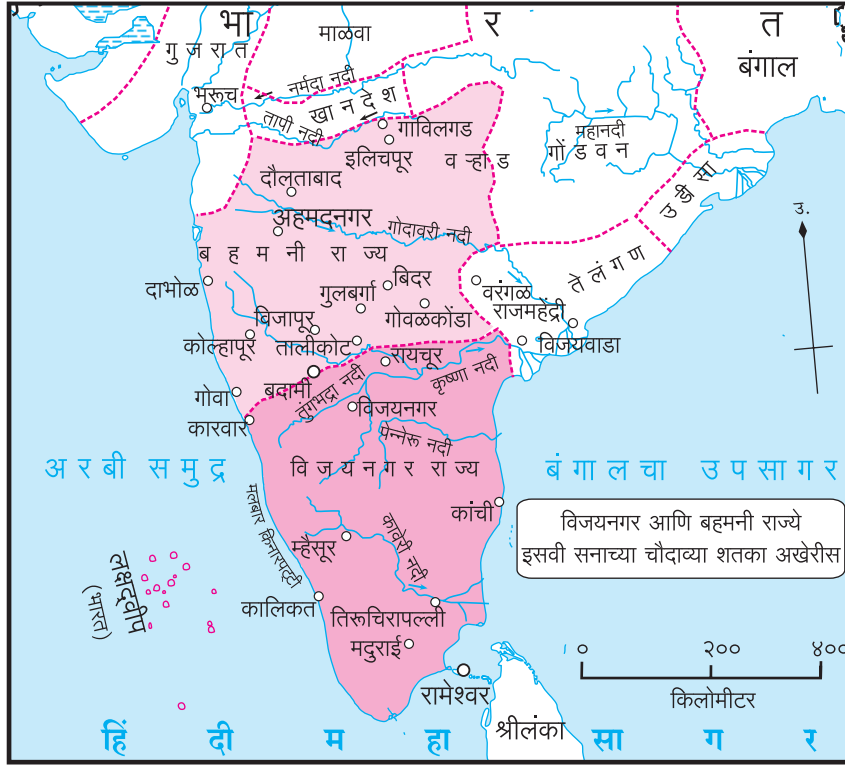
निकोलो काँटी हा इटालियन प्रवासी आणि अब्दूर रझाक हा इराणी प्रवासी विजयनगर येथे येऊन गेले होते. त्यांचे प्रवास वृत्तान्त विजयनगरच्या इतिहासाची महत्त्वाची साधने आहेत.

१४.८ बहमनी राज्य

इ.स. १३४७ मध्ये दक्षिणेतील काही सरदारांनी हसन गंगूच्या नेतृत्वाखाली सुलतान मुहम्मद तुलघकाच्या सैन्याविरुद्ध उठाव केला. त्यांनी दौलताबादचा किल्ला जिंकून घेतला. हसन गंगूने 'अल्लाउद्दीन बहमतशाह' किताब घेऊन बहमनी राज्याची स्थापना केली.

त्याने कर्नाटक राज्यातील गुलबर्गा येथे राज्याची राजधानी स्थापली. त्याने राज्यविस्तारावर भर दिला. बहमनी सत्तेच्या कालखंडात महमूद गावान या वजीराने सत्ता अधिक प्रबळ केली. त्याने सैनिकांना जहागिरीऐवजी रोख वेतन दिले. महसूल व्यवस्थेत सुधारणा केली. जमिनीची मोजणी करून शेतसारा निश्चित केला.

गावानला गणित आणि वैद्यक विषयात गती होती. व्यक्तिगत ग्रंथसंग्रह करणे, बिदर येथे मदरसा स्थापन करणे यांमुळे तो समकालीनांपेक्षा वेगळा ठरला.

महमूद गावाननंतर बहमनी सरदारांमध्ये गटबाजी वाढीस लागली. परिणामी बहमनी सत्ता दुर्बल झाली. विजयनगर व बहमनी यांच्यामधील संघर्षाचा बहमनी राज्यावर प्रतिकूल परिणाम झाला. प्रांतातील अधिकारी अधिक स्वतंत्र वृत्तीने वागू लागले. बहमनी राज्याचे विघटन झाले. त्यातून वऱ्हाडची इमादशाही, बिदरची बरीदशाही, विजापूरची आदिलशाही, अहमदनगरची निजामशाही व गोवळकोंड्याची कुतुबशाही अशी बहमनी राज्याची पाच शकले झाली. इसवी सन १५६५ मध्ये झालेल्या तालिकोटच्या लढाईत विजयनगरच्या रामरायाचा

बहमनी राज्याच्या अंतर्गत असलेल्या पाचही शाह्यांनी विजयनगरचा निर्णायक पराभव केला आणि वैभवसंपन्न विजयनगर साम्राज्याचा अस्त झाला.

सुलतानशाहीच्या काळात भारताच्या राजकीय व सामाजिक जीवनावर दूरगामी स्वरूपाचे परिणाम घडून आले. एका नव्या मिश्र संस्कृतीची निर्मिती झाली. सुलतानशाहीच्या अस्तानंतर उत्तरेत मुघलांचे साम्राज्य उदयास आले. त्याचा अभ्यास आपण पुढील पाठात करणार आहोत.

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

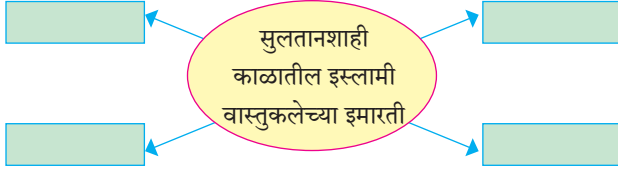
- बलबनच्या दरबारात हा राजकवी होता.
(अ) अल्बेरूनी (ब) तुली
(क) अमीर खुसरो (ड) हुसेन शहा शारुखी

- इस्लामी शैलीच्या इमारती बांधणारा हा पहिला शासक.
(अ) फिरोजशाह तुघलक
(ब) कुतुबुद्दीन ऐबक
(क) अल्लाउद्दीन खलजी
(ड) अकबर

(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. राजस्थान	चौहान
२. कनोज	प्रतिहार
३. बुंदेलखंड	चंदेल
४. त्रिपुरी	परमार

प्र.२ संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

प्र.३ विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. भारतात अरब सत्तेचा विस्तार झाला नाही.
२. राजपूत राज्यांना तुर्की आक्रमणासमोर माघार घ्यावी लागली.

प्र.४ तुमचे मत नोंदवा.

सुलतान राजवटीत कापड उद्योग भरभराटीला पोचला होता.

प्र.५ टीपा लिहा.

१. खैबर खिंड
२. सुलतानशाही कालखंडातील नाणी

प्र.६ अल्लाउद्दीन खल्जीने देवगिरीच्या यादवांवर आक्रमण केले त्याची माहिती दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे लिहा.

- (अ) आक्रमणाची कारणे (ब) आक्रमण व घटना
(क) आक्रमणाचे परिणाम

उपक्रम

रझिया सुलतान या हिंदी चित्रपटाविषयी माहिती मिळवा आणि त्याचे ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून परीक्षण करा

